

Jan Pen als econoom

Op woensdag 14 november ontving prof. dr. J. Pen ten kantore van De Nederlandsche Bank de mr. N.G. Pierson-penning – de hoogste Nederlandse economische onderscheiding, die eens in de drie jaar wordt verleend – voor zijn gehele werk. Bij die gelegenheid sprak dr. Wolfson onderstaande lofrede uit.

DR. D.J. WOLFSON*

Inleiding

Het gehele oeuvre van Jan Pen. Zo'n 16.663 bladzijden druks, tot eergisteren. Beseft u, wat u mij hebt aangedaan? Een heel groot genoegen, ja. Een blij weerzien met veel dat ik al kende, en een inspirerende ontmoeting met werk waar ik nooit aan toegekomen was.

Natuurlijk heb ik ook voor dit grootste aller tentamens niet alles gelezen (Pen heeft mij bezworen, welhaast gesméékt om dat niet te doen). Het aantal bladzijden dat ik net noemde berust dan ook op goed geïnformeerde bluf, een genre waarin ik de leermeester die ik hier eer overigens nooit zal evenaren. Toch hoop ik, met de selectie die ik maakte, gemiddeld twee publikaties per jaar over een periode van bijna een halve eeuw, een representatief beeld te kunnen geven van Pens werk. Met een zo kleine steekproef zal ik alleen zijn wetenschappelijke verdiensten enigszins recht kunnen doen, en zijn uiterst vruchtbare bijdrage tot de economische journalistiek grotendeels onbesproken moeten laten.

Eerste schreden

De eerste publikatie die ik van Pen gevonden heb was een stuk in *Politeia* (1945), een wat ingewikkeld en plechtstatig geschreven betoog. Het gaat over een thema dat we nog vaak bij hem terug zien zullen: de pretenties van mensen die menen de wijsheid in pacht te hebben en "de bruutheid (...) waarmee den buitenstaander zijn ongelijk wordt opgedrongen". Alle begin is moeilijk, denk je dan, zelfs voor iemand als Pen. Een jaar later gaat het beter: in een wervend geschreven recensie van een expositie, in *Propria Cures* (1946), de bron van zoveel schrijverstalent, vraagt hij zich af of de besproken kunstenaars intelligente schilders of schilderende intelligenten zijn. Die vraag zou ook op hemzelf kunnen slaan; ik kom daar aan het eind van dit betoog op terug. De eerste economische publikatie van Pen waar ik de hand op wist te leggen dateert uit 1947 – hij is dan net drs.! – een helder geformuleerde dialoog met Kleerekoper over de correcte formalisering van de technisch juiste proportionaliteit. Met dit laatste stuk is zijn reputatie als ietwat belerend en soms meer dan ietwat polemisch auteur gevestigd: hij kan schrijven, dat staat vast.

Het proefschrift

Het duurt niet lang of ook zijn internationale wetenschappelijke carrière is stevig verankerd. Op 9 juni 1950 promoveert hij cum laude bij Hennipman aan de Universiteit van Amsterdam, op een proefschrift over de theorie van de collectieve loononderhandelingen. Dit wordt alras gevolgd door een samenvattend artikel in *The American Economic Review* (1952) en, wat later, door een Amerikaanse editie bij Harvard University Press (1959). Hij stileert de loonvorming als een collectief onderhandelingsproces in een bilaterale monopoliesituatie, de werknemer(s) tegenover de werkgever(s), en laat zien dat de bestaande literatuur daar nog geen helderheid over heeft weten te verschaffen. Om in dergelijke situaties tot gedetermineerde resultaten te komen leggen Cournot, Wicksell, Schumpeter en Schneider weinig plausibele restricties op aan het gedrag van partijen; laten we die restricties vallen, dan heet de uitkomst 'ongedetermineerd'. Pen gelooft dat niet; loonvorming is een in beginsel verklaarbaar proces, daar moet meer over te zeggen zijn: "ongedetermineerdheid (is) geen eigenschap (...) van de prijs op zichzelf; de prijs is, zoals ieder verschijnsel, door zijn oorzaken bepaald. De ongedetermineerdheid van de prijs vloeit voort uit de gebrekkige theorie, waarmee men het verschijnsel heeft benaderd" (1950, blz. 157).

Zijn eerste bezwaar tegen de bestaande theorie is dat zij een amorf machtsbegrip hanteert, dat niet vatbaar is voor een economische analyse. Dat mengelmoe van fysieke, persoonlijke, sociale, administratieve, juridische en politieke elementen schuift Pen terzijde, om dat ene ingrediënt over te houden waar het om gaat, de economische macht. Hij definieert economische macht als het vermogen van een subject zijn wil door te zetten tegen die van een ander subject (of van andere subjecten) in, voor zover dat vermogen zijn oorsprong vindt in schaarsteverhoudingen. In het tweezijdig monopolie op de arbeidsmarkt krijgt die macht gestalte in een onderlinge afhankelijkheidsrelatie, waarin de vakvereniging kan dreigen het arbeidsaanbod te

* De auteur is oud-hoogleraar aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en het Institute of Social Studies in Den Haag. Hij is thans lid van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, en bestuurslid van de Stichting mr. N.G. Piersonfonds. Hij dankt prof.dr. P. Hennipman en dr. A.D. Wolff-Albers voor hun waardevolle adviezen bij de selectie uit Pens geschriften.

beperken. Een feitelijke beperking is, anders dan in de monopolioïde goederenmarkten, veelal niet nodig; een interessant aspect dat in de eerdere theorievorming onopgemerkt was gebleven. Het stelt Pen in staat de loonvorming in beginsel los van de ruimte op de arbeidsmarkt te beschrijven.

Pen neemt de doelstellingsfuncties van partijen als vertrekpunt, als uitdrukking van beider voorkeuren voor de uitkomst van het onderhandelingsproces. (Hij noemt ze ophelimitsfuncties, dat knikje naar Pareto was destijds in de mode). Maar voor hij zich, in het voetspoor van Edgeworth en Pigou, begeeft in de exploratie van de "range of possible bargains" kijkt hij eerst eens goed hoe die functies in elkaar zitten. En daarmee komt de zaak tot leven. Partijen maximeren niet domweg hun "winst" in het op- of neerdrücken van de loonvoet, maar hanteren ook meer subtiele argumenten in hun optimeringsgedrag: er is een waarde op zichzelf in het boeken van een resultaat, zeker als het verwachtingspatroon van de achterban daar sterk op gefocussed is. Dan is er het ludieke element in je zin willen krijgen, met een mogelijk gezichtsverlies als inverse, en er is de perceptie van het risico dat het fout loopt. Het feit dat die perceptie zelf fout kan zijn doet niets af aan de rationaliteit van de afweging, aldus Pen. Evenmin is er reden aan te nemen dat partijen het risico van mislukking op een zelfde wijze zullen inschatten en vervolgens zullen delen, want dat hangt weer af van beider strijd lust. Ten slotte komt er, zoals dat hoort in een goed proefschrift, een keurige formule uit, ter formalisering van het resultaat van het onderhandelingsproces.

Critici, waaronder Pen zelf (1978, blz. 336, noot 3), hebben erop gewezen dat die formule tautologische kantjes heeft: in een onderlinge afhankelijkheidsrelatie buigen de voorkeuren van de onderhandelende partijen zich in de loop van het proces naar het uiteindelijke resultaat. Maar wat geeft dat? Tautologieën kunnen heel verhelderend zijn. Het zou een vervelende boel worden als we de doelstellingsfuncties van sociale partners en overheid kenden en de afloop van het voorjaars- of najaarsoverleg konden voorspellen. In voorspelbaarheid ligt ook niet de bijdrage van Pens theorie.

De reden om zo uitvoerig bij dat proefschrift stil te staan is dat hij daarin als eerste een volledige beschrijving geeft van wat er bij een onderhandelingsproces komt kijken. Daarbij introduceert hij thema's – inkomensvorming en economische macht; harmonie en conflict; beeldvorming van de economische werkelijkheid – die door zijn hele verdere werk heen herkenbaar zullen blijven. Internationaal was het meteen en voorgoed raak, zoals moge blijken uit het oordeel van een groot theoreticus als Shackle¹: "Pen's theory is one of the most brilliant and most beautiful pieces of theoretical analysis that has been produced in many years past. (...) As a result of his masterly forward stride we now have a theory of bilateral monopoly which can stand comparison with those of perfect competition or monopolistic competition". Al het verdere belangrijke werk van Pen is sedertdien dan ook in het Engels verschenen, of daarin vertaald.

Harmonie en conflict

Een eerste uitloper van dat proefschrift is *Harmonie en conflict* (1962), een meeslepend boek waarin Pen een wereld beschrijft tussen de polen van de grote, ideaaltypische (neo-)klassieke harmonie van Adam Smith tot Hicks en een meer conflictueuze maatschappelijke werkelijkheid die zich daar niet voetstoots in voegt. Er komt heel wat langs in het beeld dat hij voor ons schetst: rijk en arm, kapitaal tegen arbeid, vakbonden tegen het publiek, werk-

nemers tegen elkaar, en ondernemers tegen elkaar, ondernemers tegen afnemers, pressiegroepen tegen de schatkist, de landbouw tegen de anderen. Kortom, te veel om allemaal op te noemen. Maar het beeld dat opdoemt is niet negatief: conflicten kunnen ons uitdagen; als er een voldoende harmonieuze ondergrond aanwezig is bevorderen zij de dynamiek in de maatschappij. Een open samenleving, waarin partijen elkaar niet isoleren en de ontwikkeling van de inkomensverdeling perspectief blijft bieden op een grotere gelijkheid, kan er zijn voordeel mee doen. Wat bovenal helpt is evenwichtige groei, een groeivoet gelijk aan het quotiënt van spaarquote en kapitaalcoëfficiënt. Dat thema komt steeds weer terug in Pens werk – groei als oplossing voor conflicten – maar kijk eens hoe prachtig hij het verwoordt in de Engelse editie van het hier besproken boek (1966, blz. 260). Geheel in de Angelsaksische traditie bouwt hij zijn betoog op in termen van Alice in Wonderland. Hij memoreert de gedenkwaardige woorden die de gravin spreekt tot Alice: "the more there is of mine, the less there is of yours", en bombardeert die uitspraak tot The Dutchess' Rule, als wetmatige vertaling van het verdeelprobleem onder comparatieve statica. "Growth creates scope", zegt Pen dan: groei stelt The Dutchess' Rule terzijde. Dat doet geen Engelsman hem na. *Harmonie en conflict* is breed, ideeënrijk en van een tastbare relevantie, ook vandaag nog.

Inkomensverdeling

Macht, conflict en beeldvorming, de drie thema's uit zijn proefschrift, komen tot volle ontwikkeling in zijn vele verdere bijdragen tot de theorie en de empirie van de inkomensverdeling, waaruit ik hier enkele grepen wil doen.

Na zijn analyse van het onderhandelingsproces richt hij zich op de verklaring van het arbeidsaandeel in de categoriale inkomensverdeling. In twee baanbrekende artikelen, in *De Economist* (1955) en in *Kyklos* (1958a), presenteert hij het verrassend simpele resultaat dat het loonaandeel wordt bepaald door het quotiënt van de reële loonvoet en de arbeidsproductiviteit, gecorrigeerd voor ruilvoetmutaties. Een formule die de discussie over de loonvorming, hier en elders, sedertdien beheerst heeft. Deze en nog vele andere gedachten komen samen in wat ik als zijn hoofdwerk beschouw, zijn *Income distribution* van 1971, een boek dat zijn internationale reputatie in dit vakgebied zo overtuigend vestigde, dat hij kort na de verschijning het eervolle verzoek ontving om de bijdrage over verdelings-theorie te verzorgen in de *Encyclopedia Britannica* (1974a).

In zijn *Income distribution* is Pen tot volle wasdom gekomen, als een genuanceerd eclecticist, een gematigd volging van de neo-klassieke traditie in de verdelingstheorie, die hij aanvult met machts- en kringloopaspecten en verwijt niet goed raad te weten met de verklaring van de winst, twee zaken waarover hij zal blijven publiceren (1978 en 1980b). Hij dynamiseert nu zijn eerdere formule voor (de ontwikkeling van) het arbeidsaandeel, die hij gelijk stelt aan de arbeidselasticiteit van de productie (blz. 171). Zijn benadering staat dicht bij het Amerikaanse Cambridge en ver van het Engelse, zoals hij ook nader toelicht in een addendum bij de in 1974 verschenen Pelican-editie. Hij onderkent de machtsfactor in de inkomensverdeling, maar weet die beter in analytische banen te leiden dan Kalecki. Het is ook een onderhoudend boek, met als leukste vondst de beroemd geworden Optocht van dwergen en reuzen als beeld van de personele inkomensverdeling, een optocht waarin

1. G.S.L. Shackle, The nature of the bargaining process, in: J.T. Dunlop (red.), *The theory of wage determination*, MacMillan, Londen, 1957, blz. 309-310.

de onderzochte populatie, naar inkomen ingekort dan wel verlengd, in één uur van laag tot hoog voorbijparadeert.

Hoe gevoelig onze perceptie van de inkomensverdeling is voor het beeld dat we ons daarvan vormen heeft hij uiteengezet in de huldigingsbundel voor Hennipman (1971, blz. 150): "het is naïef, te menen dat we de feiten kunnen laten spreken. Feiten zijn stom, en als ze toch iets schijnen te zeggen is er een buikspreker aan het woord: de wetenschapsbeoefenaar die niet voor zijn subjectiviteit wil uitkomen". Pens optocht is zo'n buiksprekend beeld; het aardige ervan is dat het meer verduidelijkt dan de gebruikelijke inkomensplaatjes. Het maakt ook de negatieve inkomens zichtbaar, verschaft een sociaal profiel van wie er al zo meeloopt en geeft ons een kans ons te vergapen aan die paar hekkesluiters die écht rijk zijn. *The Economist* van 26 december 1987 heeft zo'n optocht gepubliceerd voor het Verenigd Koninkrijk, compleet met berekeningsmethode voor de eigen plaats van de lezer daarin. Anderen hebben laten zien dat deze presentatie het ook goed doet in de derde wereld, zowel beschrijvend² als empirisch³.

Niet alleen de theorie, ook de empirie van de inkomensverdeling en de effectiviteit van het verdelingsbeleid houden Pen bezig. In 1977 publiceert hij, samen met Tinbergen, een boek waarin hij overtuigend aantoont dat de inkomensongelijkheid sedert 1938 in Nederland ongeveer is gehalveerd. Die conclusie bereikt hij op grond van maar liefst vierentwintig, deels door hemzelf ontwikkelde maatstaven. En in deze categorie van zijn werk heb ik natuurlijk een zwakke plek voor de voordracht die hij hield bij mijn afscheid van de Erasmus Universiteit (1986), waarin hij, aan de hand van een vijftal criteria die u maar eens nalezen, concludeerde dat het verdelingsbeleid in ons land redelijk effectief is, in de zin van responsief aan in de tijd veranderende doelstellingen.

Zijn met Tinbergen geschreven boek getuigt opnieuw van zijn inzet voor een matiging van inkomensverschillen. Ook dat is een oud thema, voor het eerst gelanceerd in een geruchtmakend preadvies uit 1953. Pen heeft uitspraken over de rechtvaardigheid van de inkomensverdeling nooit geschuwd, maar daarbij altijd gewaarschuwd voor het normatieve karakter van zijn oordeel (1956a, blz. 94). Voor een egalitair opmerkelijke opstellen schreef hij over Rawls (1975) en Gilder (1982). Met Rawls heeft hij niet veel geduld. Rawls' resultaat, een uit een maximinstrategie afgeleid differentiebeginsel ("inequalities are to be arranged (...) to the greatest benefit of the least advantaged"; Rawls steunt zijns inziens te zeer op risicomijding en is te weinig gespecificeerd⁴. Akkoord, maar hij draaft wat door als hij Rawls voor de voeten werpt "dat het differentiebeginsel niet zozeer een verheven principe is maar een soort randvoorwaarde" (1975, blz. 176), want dan verliest hij Rawls' lexicografische ordening van vrijheid en gelijkheid uit het oog. Rawls zal het hier alleen maar met hem eens zijn: "ieder heeft de gelegenheid om zijn vermogens zo veel mogelijk te ontplooien, onder de randvoorwaarde dat ook de minst bevoorrechten daar aantoonbaar voordeel van hebben", zo vat Lehning het Rawlsiaanse systeem samen⁵. De kern van Rawls' bijdrage ligt mijns inziens ook niet in zijn differentiebeginsel, maar in zijn ontmaskering van de rol van geprivilegieerde omgevingsfactoren ('antecedent privilege') in wat hij de 'basisstructuur' van de inkomensverdeling noemt⁶. Die omgevingsfactoren zijn bij Rawls van beslissende betekenis voor de rechtvaardigheid van de inkomensverdeling. Maar toegegeven, dat komt er niet erg duidelijk uit in zijn door Pen besproken boek.

Gilder komt er beter af bij Pen. Hij is geboeid door diens metafysische apologie van het kapitalisme. Pen noemt diens poging zijn basispremissie – dat ondernemers primair geven – uit de Wet van Say af te leiden "een redeneerfout van formaat" (1982, blz. 236), maar voor het overige heeft hij waardering voor 's mans originaliteit, met zijn lof der

onzekerheid en zijn neo-Schumpeteriaanse erkenning van het toekomstgerichte en creatieve in de ondernemersrol. En die theologisch-ideologische onder- en boventonen? Ach, dat moet iedereen voor zich weten, zegt Pen. Het tekent zijn onafhankelijkheid van geest dat hij meer geduld heeft met een conservatieve ideoloog die nieuwe ideeën verkondigt dan met een vrijzinnige filosoof die zijn empirische en institutionele huiswerk naar zijn oordeel wel eens wat beter had kunnen doen. En dan die slotzin in dat opstel over Gilder: "De burgerlijke Zeitgeist vliegt soms op rare, grote wieden". Zou hij dat van Bach hebben, zo'n veelzeggende laatste orgeltoon?

Leven met Keynes

Vanuit een heel andere invalshoek, de macro-economie en de economische politiek, kunnen we Pens carrière typeren als een leven met Keynes. Zo is hij bekend bij het grote publiek als een van de laatste 'echte' Keynesianen, als de man die altijd goed is voor een prikkelende uitspraak over vraaguitval. Wie zijn wetenschappelijke werk leest, komt al snel tot de ontdekking dat het met die 'echtheid' bar tegenvalt. Dat begint met de rede waarmee hij op 21 april 1956 zijn ambt aanvaardde aan de Groningse universiteit. In die tijd zou je van een jonge macro-econoom een hemelbestormend pleidooi voor conjunctuurpolitiek verwachten. Enig elan ontbreekt niet: hij kenschetst het werk van Keynes als een 'bevrijding' van de leer der openbare financiën uit het keurslijf van het boekhoudkundige comptabiliteitsdenken. Pen bestrijdt A. Mey die niet de deviezenvoorraad maar het staatsvermogen als randvoorwaarde ziet voor de ontwikkeling van het financieringstekort (sommige thema's hebben een eeuwige actualiteitswaarde, lijkt het wel): "Mey steunt zijn zienswijze op Hammurabi en Mozes, maar gij zult mij toegeven dat dat voor-Keynesiaanse autoriteiten zijn. In een bevrijde visie op de openbare financiën past deze bedrijfseconomische norm voor het staatsvermogen niet" (1956, blz. 26). Voor het overige is deze oratie één voortdurende waarschuwing voor de begrenzingen van de conjunctuurpolitiek en de tegenkrachten die zij oproept: zo'n politiek is "niet te vergelijken met een trefzeker floret, maar met een tamelijk lompe knots (...): degene die de knots hanteert is daarbij soms aan één hand en twee voeten gebonden, terwijl daarenboven zijn gezichtsvormogen niet steeds adequaat is" (blz. 29). Genuanceerdheid zal altijd de boventoon blijven voeren in Pens theoretische bijdragen aan de macro-economie. Een hoogtepunt is daarbij zijn essay "On eclecticism, or we are (almost) all neo-classical neo-Keynesians now", in het Hennipman-nummer van *De Economist* (1981a), waarvan de titel al haast voor zichzelf spreekt. De bestendige lijn die ik in 35 jaar werk meen te bespeuren, gaat ongeveer als volgt: voor de verklaring van de inkomensverdeling, micro en macro, zijn we grotendeels op de neo-klassieke theorie aangewezen: "in Keynes' system, wages are (...) practically irrelevant" (1958a, blz. 5); "A Keynesian theory of distribution simply does not exist" (1981, blz. 142) en van de tautologieën van Kaldor moet hij niets hebben (1962b). Hoewel de neo-klassieke prijstheorie in grote lijnen voldoet voor de

2. D.J. Wolfson, *Public finance and development strategy*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1979, blz. 65-68.

3. H. de Kruijk, The distribution of purchasing power in Pakistan 1985/86, *The Pakistan Development Review*, jg. 28, 1989.

4. J. Rawls, *A theory of justice*, University Press, Oxford, 1971, blz. 302.

5. P.B. Lehning, *Politieke orde en Rawlsiaanse rechtvaardigheid*, Eburon, Delft, 1986, blz. 176.

6. J. Rawls, The basic structure as subject, *American Philosophical Quarterly*, jg. 14, 1977, blz. 159-165.

beschrijving van de prijsvorming op micro-economische markten, hebben we Keynes niettemin nodig om te onthouden dat de onzichtbare hand de kringloop niet kan garanderen. Want "prijsniveaus zijn geen macro-evenwichtsbrengers" (zijn cursivering; 1986a, blz. 439). Dit heeft te maken met het inzicht dat prijzen óók inkomens zijn. Prijsflexibiliteit – of liever, het gebrek daaraan – is niet het hoofdpunt (1958a, blz. 5; 1989b, blz. 59), evenmin als onzekerheid. De theoretische kern van de zaak is dat we met Keynes de samenstellingsfout ontlopen bij de aggregatie van micro naar macro: het macro-plaatje is altijd nèt even anders dan een ongeschoold waarnemer zou verwachten, dàt is het aardige van de economie. Omdat dit nu eenmaal zo is, kunnen we niet buiten een evenwichtsbevakende overheid, maar, toegegeven, "het incasseringsvermogen van de markteconomie is groter dan men op basis van de inkomens-bestedingsanalyse zou verwachten" (1986a, blz. 450). Bedenk daarbij dat een voorraad (bij voorbeeld de bestaande overheidsschuld) iets anders is dan de verandering in een stroom (bij voorbeeld schuldcreeatie). Bedenk ook dat wie de neo-klassieke/neo-Keynesiaanse synthese afwijst zich, naar keuze, alras schuldig maakt aan wat hij ziet als kortzichtigheid in Buchanans theorie van de last van de overheidsschuld (1964a; 1985a) of aan het bedrijven van Von Münchhauseneconomie aan de bestedingszijde van de kringloop. En blijf, ten slotte, altijd bedenken dat de post-Keynesianen uit het Engelse Cambridge niet deugen (1973; 1974; 1980a), ook dat heb ik twintig jaar lang bij Pen gelezen (die kwalificatie van de neo-klassieke verdelingstheorie als "a dangerous swindle", dat vergeeft hij Joan Robinson nóóit).

Een leven met Keynes, zo mogen we die 35 jaar aan de Groningse universiteit wel noemen. Maar een leven van kritische bewondering, in intellectuele onafhankelijkheid. De aanbodzijde is nooit weg uit zijn denken. Dat blijkt uit zijn visie op de inkomensvorming, op de loon- en prijspolitiek (1957; 1980), en uit de wijze waarop zijn benadering van de kringloop de structurele veranderingen in de economie volgt. Hij blijft het neo-klassieke en het neo-Keynesiaanse paradigma naar bevind van zaken combineren: "Van echte revoluties in de zin van Kuhn is in de economie niet zoveel te bespeuren", waarschuwt hij in een essay over onderzoeksprioriteiten (1982b, blz. 29). In de jaren zeventig en tachtig is stagnatie zeker niet alleen vraagbepaald (1976a; 1981), en stagflatie al helemaal niet (1983b), al blijft de neo-klassieke theorie de gevaren van een lage afwentelingscoëfficiënt van loonstijgingen in afzetprijzen onderschatten (een oud thema bij Pen, dat we al tegenkomen in zijn discussie met Kolnaar in 1968). En zelfs A. Mey zou er beter afgekomen zijn, als Pen nog aandacht aan hem had besteed in zijn recente pleidooi voor een evenredig overheidsaandeel in de nationale vermogensvorming (1990a).

Micro-economie, openbare financiën en milieu

Pens bijdragen tot de leer der openbare financiën liggen in hoofdzaak op het terrein van de inkomensverdeling en het macro-economische kringloopbeheer, de thema's die hiervoor aan de orde kwamen. Daarnaast wil hij een al te simplistisch hanteren van gedragsveronderstellingen in de besluitvormingstheorie nog wel eens hekelen (1985a en 1985b), maar overigens kan hij weinig belangstelling opbrengen voor de micro-economische allocatiefunctie van de publieke sector en voor het beheer van de overheidsfinanciën. Die voorkeur reflecteert zijn opmerkelijke Werdegang in de economische wetenschap. Hij begon als micro-econoom, met belangrijke bijdragen tot de prijstheorie en de theorie van het bilateraal monopolie (1947-1952). Zijn

leven lang is hij blijven benadrukken dat de economie een gedragswetenschap is, een wetenschap van het menselijk handelen. Maar al bij zijn Groningse ambtsaanvaarding (1956) blijkt hij de bakens te hebben verzet naar de macro-economie, waar dat handelen van de individu nu juist zo moeilijk te traceren is. En zo'n dertig jaar later zet hij de micro-economie nogal hardhandig in de hoek (1984a), met het verwijt dat zij aan een "gevaarlijke geestvernauwung" lijdt, door het buitensluiten van de typisch macro-economische samenhangen. Een wat narrige kritiek, voor wie zou denken dat het niet bezwaarlijk is als een theorie gaat waarover zij zègt te gaan: micro-economische samenhangen. Niet lang daarna (1987) komt de amende honorable, in een elegant stuk waarin hij gewag maakt van de enorme betekenis van Gossens twee wetten voor de sociale wetenschappen als geheel. Maar helemaal goed komt het niet meer, want er blijft een suggestie hangen van tautologisch denken in de rationaliteitsveronderstelling van de Grand Old Theory.

Op één punt blijft Pen zijn oude liefde evenwel trouw: als het gaat om ongeprijsde milieuschaarste in het allocatieve afwegingsproces. Hij is al twintig jaar groen, ruwweg al vanaf zijn begeleiding van het proefschrift van Hueting in 1974⁷ en dat was lang voordat groen in de mode kwam. Een andere vroege invloed is die van Forrester en Meadows. Hun niet-lineaire terugkoppelingen doen hem twijfelen of groei wel een handhaafbare doelstelling is voor de economische politiek. Hij ziet meteen ook de zwakte van hun analyse: zij maken te weinig onderscheid tussen investeringen die het milieu beschadigen en investeringen die het schoner maken (1972). In die zelfde tijd (1971b) presenteert hij een taxonomie van zeven methoden van milieubeleid, met de waarschuwing dat het allemaal weinig uit zal richten als we niet tot Europese coördinatie komen en dat harde maatregelen eerder voor de deur staan dan we geneigd zijn te denken. Waarvan akte. Veel daarvan is nog steeds terug te vinden in wat hij vandaag de dag over het milieu schrijft (1988a; 1989b, blz. 216-219; 1990). Hij twijfelt nog steeds over de groei. Zeker, groei is nodig om de platvloerse reden dat overheden, als het slecht gaat met de werkgelegenheid, bereid zijn de smerigste bedrijven te tolereren. Maar de alom bepleite 'selectieve groei' is gevaarlijk, zolang die zich vertaalt in een mobiliteitsideologie als 'Nederland distributieland'. De kunst, aldus Pen, is te leren denken in termen van 'selectieve krimp'. Dat benadrukt de noodzaak van een beleid gericht op allocatieverschuiving en dwingt ons tot de keuze tussen meer reëel inkomen en een leefbaar land, mocht er bij zo'n beleid geen positief groeisaldo uit de bus komen.

Methodologie

Wat steeds weer treft is Pens gevoelige oog voor de methodologische aspecten van het vak. Hoewel dit facet van zijn werk in het voorafgaande al en passant aan de orde is gekomen, is het van zodanig belang dat een kort nader commentaar hier nog op zijn plaats lijkt. Nog vóór zijn proefschrift publiceert hij al over de ontoereikendheid van de ordinale nutsinterpretatie in de analyse van bilaterale monopoliesituaties. Die kunnen alleen verklaard worden als ook de (kardinale) voorkeursintensiteit van de betrokken subjecten bekend is (1949). Een ander hoogtepunt is zijn zorgvuldige analyse van de verschillende gedaanten van het structuurbegrip in de sociale wetenschappen (1975b), waarin hij Foucaults allesomvattende struc-

7. R. Hueting, *Nieuwe schaarste en economische groei*, Stenfert Kroese, Leiden, 1974.

tuurbegrip als zinledig van de hand wijst. Pens these is dat het pas zinvol is over maatschappelijke structuren te spreken als we daarin de verschillende verschijningsvormen weten te onderscheiden. Zijn diepgaande literatuurstudie levert zeven van die gedaanten op, die hij begint te verduidelijken door ze, stuk voor stuk, met hun tegendeel te confronteren (orde versus wanorde; het constante versus het variabele; enzovoorts).

Naast deze capita selecta zijn er vijf methodologische hoofdthema's in zijn werk te onderkennen. In de eerste plaats zijn reeds besproken waarschuwingen voor de gevoeligheid van empirische resultaten voor de keuze van de feitenpresentatie die er aan ten grondslag ligt. Ten tweede zijn beredeneerde eclecticisme in de weging van het neoklassieke en het neo-Keynesiaanse gedachtengoed. Ten derde zijn opvatting dat een volledige theorie van de economische politiek ook het politieke element moet omvatten (1955a). Deze drie brengen hem tot het vierde thema, geïntroduceerd in een preadvies voor de Vereniging voor de Staathuishoudkunde (1981): we kunnen de veelvormigheid van de economische realiteit alleen vangen in iets ruimers dan een paradigma. Het beschrijven van de werkelijkheid vraagt om 'creatieve colligatie': het samenweven van welgekozen feiten, logische uitspraken, empirische uitkomsten en normatieve oordelen in een 'visie' (1983; 1985; 1989a; 1989b). Geeft deze verruiming geen ruim baan aan vooringenomenheid? Welnee, zegt Pen, "ik heb een hekel aan doctrinair denken, al weet ik niet precies wat het is" (1983, blz. 135). Zijn vijfde thema, zijn methodologische sluitstuk, verschaft het serieuze antwoord op het vermeende open einde van de colligatie-methode. Dat sluitstuk is zijn onafgebroken pleidooi voor "de wetenschap als leugendetector" (1983, blz. 150), voor het handhaven van spelregels van redelijkheid, gematigdheid, openheid, weerlegbaarheid en realisme. En daarmee is dan tevens het antwoord geleverd aan het retorisme van McCloskey en aan Klamers opvatting van de 'economie als conversatie'. Retorisme is niet uit te roeien in de wetenschap, conversatie kan nuttig zijn (het leidt soms zelfs tot luisteren), maar zonder de zelfdiscipline van spelregels gooien we het kind weg met het badwater (1989a).

Elitist en polemist

Houdt Pen zich altijd aan zijn eigen regels? Ja, als regel wel. De meesten onzer kunnen een voorbeeld nemen aan de zorgvuldigheid waarmee hij zijn methodologische spelregels naleeft, al komt hij een enkele keer wel eens wat elitair of polemisch uit de hoek. Redelijk is ook dat hij niet te beroerd is om zijn ongelijk te bekennen als daar aanleiding toe is (1989). Met dat polemische heb ik overigens geen moeite, want hij beperkt zich daarbij, zoals we al zagen, tot het ontmaskeren van wat hij ziet als vooringenomenheid, van links (Joan Robinson), of van rechts (Buchanan). Een merkwaardig voorbeeld van elitair denken is zijn pleidooi voor de politieke economie van het Schone, het Ware en het Goede (1982). Daarin noemt hij de normatieve gedachte dat in het bevorderen van de schone kunsten de consumenten- of kiezerssoevereiniteit uitgangspunt zou moeten zijn een filistijnse visie. De filistijn in mij neemt er vervolgens kennis van dat "de overheid (...) uiteraard eigen voorkeuren (heeft), die los staan van die van de burgers" (op.cit., blz. 943). Als we, zoals Pen bepleit, een economisch-politieke analyse loslaten op de cultuurpolitieke motieven van die overheid, dan denk ik dat we al gauw stuiten op de ambtenaren van WVC, op de leden van de Raad voor de Kunst, op de kunstenaars zelf, kortom op de culturele elite die in zijn visie blijkbaar de dienst moet uitmaken. Dat is natuurlijk een opvatting, een heel Schone zelfs, een

Goede misschien, maar het lijkt mij geen Ware in de zin van een weerlegbare (evenmin trouwens als mijn filistijnse verlangen om me er ook mee te bemoeien). Anders gezegd, we zijn hier buiten het domein van de economie: optimalisatie (het spel der economen) en legitimatie (de toekenning van bevoegdheden) zijn verschillende zaken⁸. Zo weten economen elkaar altijd wel een vlieg af te vangen; wie ècht wil weten hoe Pen denkt over economie en cultuur leze en herleze zijn magistrale Huizinga-lezing (1975), om voor zichzelf te zien dat betrokkenheid, inzicht en afstandelijkheid elkaar niet uit hoeven te sluiten.

Theoreticus, didacticus en auteur

Wat is nu, als we zijn werk globaal overzien, de betekenis van Pen voor de ontwikkeling van het vak? Zijn theoretische analyse van de loonvorming en de categoriale verdeling voldoet aan de allerhoogste internationale eisen van scherpzinnigheid en originaliteit. Zijn overige wetenschappelijke werk moge, naar zijn eigen oordeel, minder baanbrekend zijn, het ontleent een eveneens internationale allure aan zijn uitzonderlijke didactische talent. Als ik zijn *Income distribution* (1971a) vergelijk met Bronfenbrenners terzelfder tijd verschenen *Income distribution theory*⁹, dan is dat laatste meer 'sophisticated', dat ben ik met Pen eens (in het naschrift bij de Pelican-editie van zijn boek, blz. 415), maar Pen is paradigmatisch breder en didactisch beter. Ik heb van het boek van Pen gewoon meer geleerd. En ik niet alleen: zijn monografieën, leerboeken en bundels opstellen vinden gretig aftrek; van zijn *Moderne economie* (1958) alleen al zijn, in zeven talen, een kwart miljoen exemplaren verkocht. Zijn *Kijk, economie* (1979; 80.000 exemplaren) blijft het enige leesbare en begrijpelijke boek ooit over economie geschreven, aldus het eensluidende en gezaghebbende oordeel van mijn drie kinderen. Ik laat nu even daar dat ze de uitstekende boeken die ze op school moesten lezen nooit hebben ingekeken. Zij treffen niettemin de essentie. Pen hoeft niet moeilijk te doen om wetenschappelijk te zijn. Ingewikkelde zaken als de relatie tussen technologische ontwikkeling en economische groei komen welhaast spelenderwijs, maar met een hoog soortelijk gewicht op papier (1983a). Een ander voorbeeld is zijn schijnbaar moeiteloze weerlegging van het hardnekkige misverstand dat de economie de mens als een homo economicus zou zien (1984). Hij is een begenadigd auteur. In de hedendaagse technocratische benadering van de economie is dat welhaast een scheldwoord, want de meesten onzer moeten die intellectuele genade ontberen en schrijven is een ondergewaardeerde vaardigheid in dit vak. Niettemin waag ik het er op hem zo te typeren, als Econoom. Econoom en Auteur met hoofdletters. Jammer dat ik hier niet kan spreken over Jan Pen als schilder, als Bachkenner, of als boogie-woogie pianist. Die onderwerpen zijn vandaag buiten de orde. Het is genoeg om vast te stellen dat hij een kunstenaar is, een schilderende intelligent.

D.J. Wolfson

8. P.J. Eijgelshoven en L.J. van Gemerden (red.), *Inkomensverdeling en openbare financiën. Opstellen voor Jan Pen*, Spectrum, Utrecht, 1981, blz. 343.

9. M. Bronfenbrenner, *Income distribution theory*, MacMillan, Londen, 1971.

Geselecteerde geschriften van J. Pen

(Een meer volledige bibliografie voor de jaren 1949-1980 is te vinden in Eijgelshoven en Van Gemerden, 1981 (zie noot 8)).

- 1945, Studentenkoos monopolisme, *Politeia*, december, blz. 6-8.
1946, Intelligentie en aesthetica, *Propria Cures*.
1947, Technisch juiste proportionaliteit, minimum- en maximumpositie, *De Economist*, jg. 95, blz. 271-280 en 553-554.
1949, De voorkeursintensiteit en het tweezijdige monopolie, *De Economist*, jg. 97, blz. 145-152.
1950, *Theorie der collectieve loononderhandelingen*, Stenfert Kroese, Leiden.
1952, A general theory of bargaining, *The American Economic Review*, jg. 42, blz. 24-42.
1953, De problematiek van de economische positie der intellectuelen, *Preadvies voor het congres over de sociale positie van de werkers in de intellectuele beroepen*, Van Gorcum, Assen.
1955, De determinanten van de inkomensverdeling: een formule ten behoeve van de praktijk, *De Economist*, jg. 103, blz. 685-707.
1955a, Theoretische benaderingswijzen van de economische politiek, *De Economist*, jg. 103, blz. 117-130.
1956, *Trekken en duwen in de conjunctuurpolitiek*, oratie Groningen, Stenfert Kroese, Leiden.
1956a, *Welvaart en verdeling*, Preadvies Vereniging voor de Staatshuishoudkunde, Nijhoff, Den Haag.
1957, Is de prijspolitiek nog de moeite waard?, *ESB*, jg. 42, blz. 484-486.
1958, *Moderne economie*, Spectrum, Utrecht, met vertalingen in het Engels (1965), Portugees (1966), Japans (1970), Zweeds (1970), Pools (1972) en Italiaans (1976).
1958a, Wage determination revisited, *Kyklos*, jg. 11, blz. 1-28.
1959, *The wage rate under collective bargaining*, Harvard University Press, Cambridge.
1962, *Harmonie en conflict*, Bezige Bij, Amsterdam.
1962a, *Het aardige van de economie*, Spectrum, Utrecht.
1962b, Over geweldige modellen en kleine tautologieën in de verdelingstheorie, *De Economist*, jg. 110, blz. 667-697.
1964, *Een harde wereld*, Bezige Bij, Amsterdam.
1964a, Over de analyse van de overheidsschuld, *De Economist*, jg. 112, blz. 465-477.
1965, *Modern economics*, Penguin, Harmondsworth.
1966, *Harmony and conflict in modern society*, McGraw-Hill, Londen.
1967, *Economische actualiteiten*, Spectrum, Utrecht.
1967a, *A primer on international trade*, Random House, New York.
1968, Modellen en vooroordelen: het nieuwe boek van D.B.J. Schouten, *De Economist*, jg. 116, blz.1-16, met een naschrift (op de reactie van A.H.J. Kolnaar), *De Economist*, jg. 116, blz.353-357.
1971, Feitenpresentatie en theorievorming: het geval van de personele inkomensverdeling, in A. Heertje e.a. (red.), *Schaarste en welvaart. Opstellen aangeboden aan prof. dr. P. Hennipman*, Stenfert Kroese, Leiden.
1971a, *Income distribution*, Allen Lane, Harmondsworth, Pelican editie 1974.
1971b, Zeven methoden van anti-vervuilingsbeleid, een poging tot systematiek, *Economisch Kwartaalbericht van de Amro-Bank*, maart, blz. 5-14.
1972, Forrester-Meadows: een dreun op het hoofd, *Hollands Maandblad*, jg. 13, maart, blz. 10-15.
1973, De veldslag tussen de twee Cambridges, *Hollands Maandblad*, jg. 14, juli/augustus, blz.17-20.
1974, Smoke of leets, *De Economist*, jg. 122, blz. 387-398.
1974a, The theory of distribution, *Encyclopedia Britannica*, blz. 905-908.
1975, *De cultuur, het geld en de mensen*, Huizinga-lezing, De Harmonie, Amsterdam.
1975a, Rechtvaardigheid à la Rawls, of rechtsfilosofie op losse schroeven, in *Vrijheid en recht. Opstellen aangeboden aan Prof. mr. E.H. 's Jacob*, Tjeenk Willink, Zwolle.
1975b, Wat zijn maatschappelijke structuren?, *Mededelingen van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen*, nieuwe reeks, North Holland, Amsterdam.
1976, *Dat stomme economenvolk met zijn heilige koeien*, Spectrum, Utrecht.
1976a, Een nieuwe Nederlandse kijk op het verband tussen overheidsuitgaven en werkgelegenheid, *Openbare Uitgaven*, jg. 8, blz. 70-77.
1977, *Macro-economie*, samen met L.J. van Gemerden, Spectrum, Utrecht.
1977a, *Naar een rechtvaardiger inkomensverdeling*, samen met J. Tinbergen, Elsevier, Amsterdam.
1978, The role of power in the distribution of personal income, in: W. Krelle en A.F. Shorrocks (red.), *Personal income distribution*, North Holland, Amsterdam.
1979, *Kijk, economie*, Spectrum, Utrecht.
1980, De mirakels en de trend. Economische geschiedenis van de periode 1945-1963, *ESB*, jg. 65, blz. 1446-1454.
1980a, Post-Keynesianen contra neo-Keynesianen, *Hollands Maandblad*, jg. 22, mei, blz. 7-11.
1980b, Profits as a rich source of puzzlement, *De Economist*, jg. 128, blz. 285-314.
1981, De crisis van de verzorgingsstaat, *Preadvies van de Vereniging voor de staatshuishoudkunde*, Stenfert Kroese, Leiden.
1981a, On eclecticism, or we are (almost) all neo-classical neo-Keynesians now, *De Economist*, jg. 129, blz. 127-150.
1982, De politieke economie van het Schone, het Ware en het Goede, *ESB*, jg. 67, blz. 942-948.
1982a, George Gilder: bevlogen exponent van het nieuwe conservatisme, *Maandschrift Economie*, jg. 46, blz. 229-238.
1982b, Prioriteiten in het economisch onderzoek, in: A.D. Wolff-Albers en H.F. Crombag (red.), *Visies op onderzoek in enkele sociale wetenschappen* (pre-advies ten behoeve van de beleidsnota maatschappij- en gedragswetenschappen), Staatsuitgeverij, Den Haag.
1983, De rechten van de homo politicus en de plichten van de wetenschap, in: J.A.H. Maks en E. Wester (red.), *Met het oog op de werkelijkheid. Opstellen over economie en beleid voor F. Hartog*, Stenfert Kroese, Leiden.
1983a, Kleine algebra van de techniekgevoelige groei en de groeigevoelige techniek, *Hollands Maandblad*, jg. 24, april, blz. 3-7.
1983b, Stagnation explained?, *De Economist*, jg. 131, blz. 457-473.
1984, Homo economicus, *Hollands Maandblad*, jg. 25, mei/juni, blz. 23-30.
1984a, Over het misleidende van de micro-economie, *Hollands Maandblad*, jg. 25, februari, blz. 3-9.
1985, *Among economists*, North Holland, Amsterdam.
1985a, Denken over de staatsschuld, *Hollands Maandblad*, jg. 26, februari, blz. 8-12.
1985b, Slechte mensen, *Openbare Uitgaven*, jg. 17, blz. 38-40.
1986, Hoe effectief is het Nederlandse verdelingsbeleid?, *Openbare Uitgaven*, jg. 18, blz. 103-111.
1986a, Keynes in Nederland, *Maandschrift Economie*, jg. 50, blz. 438-451.
1987, Een kromming in het hoofd, *Hollands Maandblad*, jg. 29, november, blz. 9-16.
1988, Economie en psychologie: een tweeling, *De Psycholoog*, jg. 23, blz. 249-255.
1988a, Een beleid voor de jaren negentig, *ESB*, jg. 73, blz. 457-459, herdrukt als Het milieu in de jaren negentig, in Pen (1989b), blz. 205-211.
1989, Ik heb wel eens ongelijk, *Hollands Maandblad*, jg. 30, februari, herdrukt in Pen (1989b), blz. 220-229.
1989a, Wetenschap als conversatie, *Hollands Maandblad*, jg. 30, oktober, blz. 21-26.
1989b, *Wie heeft er gelijk?*, Academic Service, Schoonhoven.
1990, Begrijpen economen het milieubederf?, *Hollands Maandblad*, jg. 31, mei/juni, blz. 16-20.
1990a, Moet de buitengewone dienst terugkomen?, *Openbare Uitgaven*, jg. 22, blz. 212-216.